

Правда як олія – скрізь наверх впливе (Моральний аспект виховання школярів через сюжети казок Івана Франка та семантику народних фразеологізмів)

Г. Добролюжа (Житомир)

Всі ми родом із дитинства – від маминої колискової та батькового мудрого слова, бабусиної казки та дідусевої слушної поради... Адже саме наші рідні й близькі допомагають маленькій людині осягти й збагнути навколишній світ, пристосуватися і творити у ньому.

Проте у формуванні моральних чеснот, позитивних рис характеру, соціально адаптованих поведінкових моделей неабияку роль також відіграють інші засоби комунікації – спілкування з ровесниками, книги, телебачення, радіомовлення, Інтернет...

Безумовно, важливе місце належить книзі, а точніше – дитячій книзі. Саме таку дитячу книгу казок повчального характеру вдалося створити відомому українському письменнику і поетові, філософу і громадському діячу – Іванові Франку. Його перу належать літературні обробки таких народних казок, як „Осел і Лев”, „Лис і Дрозд”, „Заєць і Ведмідь”, „Лисичка і Рак”, „Ріпка” тощо. Особливу увагу необхідно звернути на улюблений багатьма поколіннями читачів і слухачів казковий шедевр Івана Франка „Лис Микита”, адже цьому винахідливому персонажеві вдалося ошукати не лише господаревих собак, а й усю лісову звірину. Шахрай Лис Микита, перефарбувавшись у блакитне, оголосив себе Божим створінням, виліпленим із небесної глини.

У кожній казці, створеній талановитим автором, персонажами є представники тваринного світу, однак мораль стосується виключно людини, її місця і ролі в суспільстві. Кожен твір автора – це чітке, діаметральне протиставлення добра і зла, щирості і підступності, правдивості і брехні. У казках спостерігається суперечка між сильним, хижим, жорстоким та слабшим, але більш кмітливим і навіть хитрішим. І таким чином Дрозду вдається перемогти Лиса, Ослові – Лева, а Зайцю – Ведмеда: „Таке-то, бачите: хто хитрощами та підступом воював, той від підступу й загинув” [1, с.184]. Проте, застерігає казкар Франко, надмірні хитрощі до добра не доведуть, і яскравий приклад цього – „кар’єра” лісового крутія Лиса Микити.

Без сумніву, Іванові Франку як авторові дитячих творів досить успішно вдалося продовжити народні традиції щодо виховання найменших громадян, адже арсенал народних виховних засобів і заходів надзвичайно об’ємний і різноманітний. Змалечку дітей навчали вітатися, поступатися місцем, привчали до праці, вчили співчувати й допомагати хворим-немічним. У дитячу свідомість закладалися також фантастичні застороги досить глузливого чи погрозливого змісту: „Не роби..., а то Бозя сердиться”; „Не їж у шапці, бо твоя дружина матиме дурного чоловіка”; „ Не гойдай ногами, а то чорти у хаті заведуться”; „Не їж зелепуху, бо в животі жаба заквакає”.

Однак найбільш широкий за обсягом і глибокий за змістом – це пласт народної фразеології повчального характеру, оскільки саме у влучних фразеологічних висловах зафіксовано усі сторони побутового, духовного, соціального, культурного життя народу і ставлення до нього суспільної громади. Без сумніву, охарактеризувати весь фразеологічний матеріал неможливо, а тому спробуємо обмежитися стійкими народними порівняннями (далі – СНП), які зафіксовано на теренах Середнього Полісся та суміжних територій [2, с.65 -68]. Для опрацювання ми обрали компаративами (з лат. *comparativus* – стійкі порівняння), які характеризують такі риси характеру людини, як хитрощі та правдивість.

Як усім відомо, надмірне хитрування, облудливість ніколи не заохочувалися і не вважалися необхідністю чи добродійністю людини, а тому й висміювалися, осуджувалися в народній етиці та моралі. Аналізуючи фразеологізми на позначення цих негативних вад характеру, ми відразу помічаємо конотативність (з лат. *con* 'разом' *notare* 'позначати' – додаткові семантичні чи стилістичні відтінки, які надаються основному значенню і створюють емоційно-експресивне забарвлення

висловлювання [3, с.248]) у зображенні, використання іронії, глузування, а то й зневаги до лукавої, нечесної людини.

Пропонована до розгляду група СНП із семантикою 'хитрий' та антонімічна до неї група фразеологізмів із значенням 'правдивий' в українській народній фразеології є досить розгалуженою і представлена кількома синонімічними рядами: 'хитрий', 'підступний', 'брехливий', 'облудний', 'непорядний'. Таким чином, зважаючи на класичну структуру порівняння (A + B + C, де A - суб'єкт-модуль порівняння, тобто ознака, що порівнюється; B – порівняльний сполучник; C - об'єкт порівняння, тобто з ким / чим порівнюється дана ознака), вичленовується компаративний модуль, який найчастіше виражається прикметниками: *хитрий, підступний, слизький, мінливий, лукавий, гнучкий, підслівий, облесливий, грішний*, а також іронічно вжитими: *чесний, хороший, рівний, правий, добрий, цікавий*. Також досить широко використовуються дієслова, що є суб'єктом порівняння і характеризують дію, яка піддається порівнянню: *плете, лізе, чеше, точить, в'ється, бабрається, гребеться, вигинається, стелиться, викручується, зачався, розніс, засипав, обкрутив, крутнув*.

СНП на ознаку нещирості дуже різноманітні як за семантичним, стилістичним, так і за лексичним наповненням – і тому досить важко піддаються класифікації.

Найчастіше в порівняльній фразеології хитру, брехливу людину порівнюють із такою ж нечесною особою, використовуючи при цьому фразеологічне оточення для збереження смислу висловлення: *хитрий як Гриць до суниць; як сімох побив; як шкуру з живого ведмедя здер; хитрий як твого батька діти; хитра як дівка до Змитра (Змитро - фонетичний варіант чоловічого імені Дмитро), а після Змитра – хоч ноги витри* (у минулому сватання восени відбувалося лише до релігійного свята св. Дмитра /8 листопада/); *одмовляється як стара дівка од гарного жениха; приписали як дівці дитину; відморгується як безсовісні очі на першому базарі*. Досить часто до крутіства спонукала професійна приналежність, і тоді з'являлися такі фразеологічні звороти: *бреше як Антон на рибалці; крутить як швець шкуру; купець як стрілець: необачного жде; бреше як піп молиться; чесний як піп у церкві; чистий як у злодія душа; поводить як дьогтемаз*. Причиною появи низки колоритних фразеологізмів виступала також національна приналежність індивіда (*засмикав як циган сонце; крутить як циган світом (кіньми); міняє як циган коні; водить очима як циган по ярмарку; цікавий як циган до бджіл; заховався як циган за пужално; скорчився як циганський батько; хитрий як єврей*); молодий вік особи (*бреше як молодий*), а також соціальний стан (*побирається як жебрак по церкві; не хоче як дід (старець) сороківку; зігнувся як казанська сирота (казанська сирота – вислів із російського фольклору; так іронічно називали татарських ханів із Казані, які, щоб не платити данину, перед російським царем прикидалися бідними та нещасними)*). До цієї ж групи додамо СНП, де як еталон хитрощів, брехливості вжито присвійний прикметник, що перебрав на себе основну семантику і став стрижневим у порівняльній частині: *хитрий як Панасова курка (як циганова кобила, як Мошкові штани навиворіт); чесний як Панькові штани (як церковна миша); бреше як попова кобила*.

Наступна велика за обсягом група компаративних фразеологізмів – це порівняння лукавої, нечесної людини з особливостями поведінки тварин, птахів, комах, земноводних, плазунів, адже світ фауни споконвіку оточував людину, і вона мала змогу всесторонньо спостерігати за тваринами і вивчати їх. Як правило, для характеристики використовуються розгорнуті порівняльні конструкції (*йому брехати як собаці мух хапати*), доречно пригадуються персонажі з казок (*прийшов у гості як Лисиця до Журавля*). Згрупувати такі СНП можна за певними ознаками:

а) характерна поведінка тварини: *бабрається як свиня в болоті; гребеться як свиня в картоплі (в кориті); говоре як свиня рие; кидає словами як пес хвостом; йому брехати як собаці мух хапати; мов собака спідтишка; бігає як собака за возом (як Сірко за возом); виляє як собака хвостом; крутить світом як пес хвостом; крутить як кобила сракою; ходить як овечка, а буцькає як баран;*

язиком плеще як гуска крилами; плете плітки як павук павутину; лізе як рак назад; крутнув як рибина хвостом;

б) властивість згортатися, нишкнутися: скрутився як їжак; зачаївся як лис у курнику; притаївся як уж зимою; хитрий як жуук;

в) хитрість як риса характеру: так печеться як лисиця жука пекла; добра від нього як правди від лиса; хитрий як лисиця (як Лис Микита); крутить як лисиця хвостом; манить як kota мишею; очі бігають як у шолудивого kota; крадеться як кицька; видно як собаку, що сало з'їв: сидить та викручується; хитрує як собака за вечерею; підлєсливий як потайний собака; лукавий як видра; хитрий як сорока; визирає як галка з-за сідала;

г) хижість як риса характеру: дивиться лисицею, а думає вовком; жалує як вовк поросяти; змилювався як вовк над поросям; розжалобився як вовк над поросям: від'їв ніжки та й плаче; захистив як вовк овець; панська ласка як вовча дружба; пожалів як вовк кобилу; поводить як вовк в овецій шкірі; добрий як баранчик, тільки по-вовчому вие; голос як у цимбал, а сам як шакал; підступний (липкий, обкрутить) як павук; підступна як змія (як змія підколодна); лукавий як гадюка; простий як свиня, а лукавий як гадюка; щєбече як соловейко, а кусає як гадина;

г) мімікрія: мінливий як хамелеон;

д) слизькість: викручується як собака в сливках; слизький як черв'як: руками не вдержиш; слизький як вууж (як рибина, як жаба);

е) гнучкість: викручується як ужака; звивається як вууж; в'ється як змійка (як гадина); гнучкий як гадюка; гнеться як бичачий хвіст; кручений як поросячий хвіст; скрутився як кінський кізяк;

є) нереальність дії: така правда як вош (г)орала і плуга зламала; правда як у рову вовк здох; правда як раки літають; правда як собаки траву їдять (як вош кашляє);

ж) мінімальна кількість чогось: правди як у кози хвоста (як у зайця хвоста); сльози як у бобра; совісті як у шолудивого пса;

з) надмір непотребу: набралася гріхов як овечка реп'яхов; сам у гріхах як пес в реп'яхах, а когось судить;

и) неприємний, пронизливий голос: бреше як попова собака (як Сірко на вітер); тошнить як жаба в болоті; плете як сорока; рознесли новину як сороки брехню; приніс як сорока на хвості;

і) досвідченість, похилий вік: бреше як сивий мерин;

ї) надмірне бажання: не хоче як кіт сала (як коза сіна; як кобила вівса); облизується як лис на курку; хочеться як кобелю сучку; одказується як кицька од kota; хоче як ведмідь боротись.

Досить часто лукава людина порівнюється із гнучкими та в'юнкими рослинами: в'ється як хміль (як горох); гнеться як хміль на тичці; гнучкий як шелюг (шелюг - поліська назва верболозу); хитра людина в'ється як хмелина; обплела дуба як виноградна лоза; стелиться як барвінок; словом як листом (листям) стеле, а ділом як голками шпигає; вигинається як дерево од вітру; звивається як лозина, а також у порівняльній компаративістиці використано неприємні дактильні відчуття від слизьких грибів: слизький як маслюк.

В усному побутовому мовленні зафіксовано чималу кількість СНП, де синонімом неправдивості, підступності є нечиста сила: бреше як сім чортів; крутить як чорт греблею (дорогою, сонцем, перед заутренею); крутить світом як чорт хмарами; вертить пером як чорт хвостом; вертить як чорт у виру; грішний як чорт; хитрий як чорт (як панський чорт); у свідка очі як у дідька; хитрий як диявол; хитрий як дідько з хвостом; хитрує як дідько у греблі; підліз як чорт у (під) монастир; малий як голка, а лукавий як чорт; у вічі як лис, а позаочі як біс; борідка як в Ісуса, а очі як у біса.

Фразеологічною ознакою нещирості стали також знаряддя праці, при цьому ще й іронічно вживається атрибут *правий* у значенні 'прямий', 'правильний': *правий як кочерга; правий як віршовка в мішку.*

Решту фразеологізмів із порівняльним компонентом на ознаку брехливості, хитрощів ми класифікували саме за мотиваційною основою:

а) велика кількість неякісної речовини: обріс брехнею як цвіллю; люди порозносять як вітер солону;

б) мізерна кількість чогось: *правди як у шелягу срібла (шеляг - дрібновартісна монета); правди як у копійці срібла (як у ситі води); совість як діряве решето; пусти брехню як мак, а виросте з кулак;*
в) відсутність предмета: *засунув правду як ключ у кишеню; правда як на вербі груші; як із берези груш натрусити;*

г) приємне, гарне звучання: *бреше як по-писаному (як радянське радіо, як совєцьке радіо; як (а)мериканське радіо); на словах як на гусях;*

г) неприємні звуки: *бреше як порожній млин скрипить; брехач як деркач: усе дерчить (деркач – старий, обшарпаний віник чи мітла); наклепник як торба з горіхами: зачепиш – заторохтить; бреше як млини пече: аж шипить;*

д) несподіваний звуковий сигнал: *перднув як трактор; бреше як із-за корча;*

е) надмірний шум, грюкіт: *гуде як вітер у порожній димар (як чотири вітри в лісі); засипав як горохом в бочку;*

є) постійна одноманітна дія: *точить язиком як вода камінь; бреше як кресалом креше (як сокирою теше, як гребінцем чеше, як зубами креше, як на скрипці грає); бреше як заушники язиком лиже (заушники – ручки в каструлі);*

ж) занадто легке виконання дії: *бреше як воду п'є (як золотом шиє, як шовком шиє, як шовком стеле, як милом миє, як маслом мастить); збрехати як раз плюнути (як хліба з маслом з'їсти, як два пальці обісцяти);*

з) швидкий рух об'єкта: *бреше як куля летить;*

и) брехливість як робота: *бреше як найнявся;*

і) бруд: *брехливий чоловік як торба з вугіллям: хоч не спалить, то вимаже;*

ї) природна гнучкість, мінливість: *гнучкий як дріт; постійний як дим: куди вітер, туди й він;*

й) надмірність: *добрий як мед натщесерце; приказка у мові як мед у глечичку; солодкий як мед на Спаса; хвалить як мед мастить.*

Дісталось також і язичку як інструментові, яким користується брехун: *чеше язиком як косою; язик як ціп: раз по снопу, а раз по току; язик як ціп: що хочу – те й молочу; язик як ціп литовський.*

Окрема група фразеологізмів характеризує не стільки хитру людину, скільки підступну, непорядну, підлу: *душа мов темний погріб (як прогниле дупло, як чорна ряска); зрікся як апостол Петро Христа; линяє душа як шкура в гадюки; облазить як на гадюці шкура; як мовчун-собака з-за угла хапає; лице як картина, а душа як скотина.*

До речі, в компаративній фразеології зафіксовано лише декілька висловів із семантикою 'спіймати на брехні': *приткнув як ужа вилами; попівся як дід пампушкою; як Авоська доавоськався (Авоська – оказіональне чоловіче ім'я, похідне від авось).*

Антонімічна група СНП із значенням 'правдивий, чесний, відвертий' є надзвичайно обмеженою. Модуль порівняння *чесний* тісно переплітається із семантикою прикметників *чистий, прозорий*. Ознака чистоти, прозорості, віддзеркалення характеризує таку ж чисту, відверту, щирю та чесну людину.

Предметом порівняння стають фізичні властивості скла: *чистий як скло; чистий як бемське скло (бемський, тобто богемський – від Богемія /Чехія/); прозорий як скло; душа як дзеркало.*

Чесна людина також порівнюється із водою як символом очищення, чистоти і навіть святості: *душа чиста як роса; чистий як джерельна вода (як вода бігуча, як сніг недоторканий, як сльоза, як банний лист); прозорий як сльоза.*

Уявлення про щасливе потойбічне життя, непогіршеність зустрічаємо в СНП *чистий як двері раю* (порівняйте: *проситься як грішник до раю*), а про щирість певної особи свідчить компаративема *як на духу*.

Народні спостереження у побуті наштовхнули носіїв рідного слова на створення таких філософських роздумів: *правда спливе як масло над водою; правда як олія – скрізь наверх впливе.*

Розглянуті фразеологізми свідчать про важливість повсякчасного морального виховання індивіда, оскільки без усвідомлення своїх обов'язків підростаюче покоління не зможе побудувати власну повноцінну державу – із самодостатньою мораллю та духовністю, з турботою про всіх і кожного.

Свого часу Іван Франко вперше в українській соціології вжив для позначення певного стану суспільства термінологічне сполучення „духовний вакуум”, чим, звичайно, збагатив українську лексику. Як соціолог, Іван Франко цим поняттям охарактеризував „моральний занепад”, „патологічний стан суспільства”, „моральне каліцтво одиниць і всієї суспільності”. Надзвичайно суспільно небезпечним він вважав тип „гіпокрита” – лукавої, брехливої людини [4, с.14].

На жаль, ми змушені константувати, що з плином часу проблеми моралі та аморальності стають все більш нагальними, тому що неможливо повноцінно виховати сучасних дітей на „зразках” сучасного мультимедійного продукту (Телепузики, Людина-павук, Шрек і под.) та книжкового мотлоху (Гаррі Потер, Таня Гротер та інші –*тер*). Яскравим прикладом такого невігластва може бути буклет „Захистимо кожну дитину!”, який розроблено і видано Міністерством юстиції України; для кращого сприйняття матеріалу пам'ятку ілюструють зображення голлівудських персонажів – Спайдермена, Супермена, героя „Матриці” чорного повстанця Морфеуса.

Поза усяким сумнівом, виховання кожної особистості змалечку повинне опиратися на національні традиції, рідне слово, гідний приклад оточення – і лише таким чином вдасться переламати загрозливу тенденцію морального занепаду та зубожіння в українському соціумі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вінок: Читанка для молодших школярів // Упорядник О.Г.Білоусенко. – 3-є вид. – К.: Веселка, 1999.
2. Доброльожа Г.М. Красне слово - як золотий ключ. Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. – Житомир: Волинь, 2003.
3. Українська мова. Енциклопедія // Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. та ін. – К.: „Українська енциклопедія”, 2000.
4. Лизанчук В. Хай стане слово на сторожі // Урядовий кур'єр. – 2006. - №143. – С.14.